

ЛОПАТИНА

Наталія Валентинівна,

канд. біол. наук, пров. наук. співроб.
відділу науково-методичної роботи
ДНСГБ УААН
(м. Київ)

ЛАЗОРЕНКО

Юлія Іванівна,

старш. наук. співроб.
відділу науково-методичної роботи
ДНСГБ УААН
(м. Київ)

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОФІЇВСЬКОЇ ШКОЛИ САДІВНИЦТВА І АГРОНОМІЇ (1912-1918 рр.)

На відміну від існуючих публікацій із даної теми подано докладний опис навчального і трудового процесу, насиченого культурного життя Софіївської школи садівництва і агрономії в 1912-1918 рр. – основи реалізації головного завдання: виховання висококваліфікованих фахівців-аграріїв, всебічно розвинених, свідомих громадян своєї Батьківщини.

В отличие от существующих публикаций по данной теме дано подробное описание учебного и трудового процесса, насыщенной культурной жизни Софиевской школы садоводства и агрономии в 1912-1918 гг. – основы реализации главной задачи: воспитания высококвалифицированных специалистов-аграриев в областях сельского хозяйства, всесторонне образованных, сознательных граждан своей Родины.

Unlike existent publications on this topic the detailed description of educational and labor process is given, to the saturated cultural life, becoming of students as comprehensively citizens of the Motherland of issue of Sofievskoy School of gardening and agriculture in 1912-1918.

У сучасних умовах національного культурного відродження актуальним є висвітлення історії розвитку навчальних закладів аграрного профілю України. Уперше подано діяльність Софіївської школи садівництва і агрономії в 1912-1918 рр., що була на той час єдиним вищим навчальним закладом на території України, який готував всебічно розвинених, високоосвічених фахівців аграрної галузі для царської Росії.

Кожна висвітлена сторінка історії навчального закладу збагачує сучасну аграрну школу і може бути гідним прикладом для сьогоднішніх педагогів, оскільки в освіті кращий досвід не втрачає актуальності.

На відміну від існуючих публікацій з даної теми подано докладний опис навчального і трудового процесу, насиченого культурного життя, виховання випускників Софіївської школи садівництва і агрономії в 1912-1918 рр. як всебічно розвинених, свідомих громадян своєї Батьківщини. Життя показує, що після революції багато кращих традицій цієї школи, на жаль, поступово було втрачено.

Щодо історіографії, то відомо, що в 1859 році в Уманську Софіївку було переведено засноване в Одесі в 1844 році Головне училище Садівництва. Серед його керівників були відомі на той час науковці [1], такі, як перший директор відомий ботанік А.Д. Нордман, автор ботанічного словника М.І. Анненков. Це був перший вищий навчальний заклад із садівництва в дореволюційній Росії. У 1868 р. Уманське училище дістало назву «землеробства і садівництва», у 1904 році – «Уманське середнє училище садівництва і землеробства» [2]. З 1921–Уманський агротехнікум, а з 1928 р. – політехнікум, що за своєю організаційною структурою був навчальним комбінатом на правах вищої с.-г. школи, який об'єднував вищу і середню школи з багатогалузевим навчально-дослідним господарством. Таке об'єднання на той час було першим і єдиним в Україні – це була вища школа садівництва, де до викладачів інституту висувалися підвищені вимоги [3]. У 1929 р. – с.-г. інститут – вищий навчальний і науково-дослідний заклад. З 1934 р. –Уманський плодощовечевий інститут, з 1944р. –Уманський сільськогосподарський інститут ім. О. М. Горького [4], з 2003 р. – Уманський Державний аграрний університет Міністерства аграрної політики України.

1911 рік. Україна, м. Умань. Уманці – народ привітний і за довгі роки вони звикли, що в серпні, подібно давнім «бурсакам», до Софіївки з'їжджалися підлітки на іспити.

За спогадами одного з учнів Софіївської школи, Макаренка [5], перед очима хлопців височіла біла споруда з колонами та сходами спереду. Така, як у книзі «Енеїда». Кожен, хто зійшов на ці сходи, був вражений краєвидом: за колонами внизу – великий став, праворуч нього височать скелясті береги, а ліворуч – густий ліс. Величезний камінь посеред ставу, а на ньому – менший, на якому скрутився мідний змії, піднявши вгору пащу з високим фонтаном води. На березі ставу – мармурові статуї грецьких богів, а на крутому схилі – пам'ятник з орлом двоголовим. Все це викликало гаряче бажання детально оглянути парк, адже він був такий прекрасний цієї пори.

У цьому казковому місці знаходився будинок Софіївського училища садівництва і землеробства. Він мав три поверхи і здавався палацом, а перед ним – великий круглий палісад із ялинами та лавами, на яких впритул сиділи хлопці (по одягу видно – здебільшого з сіл). Приїхали в цей рік (1911) за списком 264 п'ятнадцятирічні юнаки, а приймуть до училища тільки 50 тих, хто успішно складе іспити: російську мову (диктант та вправа), закон Божий, математику, географію. Більшість вступників пройшли з «п'ятірками». Серед 52 першокурсників були відомі нині вчені – Білецький, Гродзинський, Зелінський, Ісаєв, Кондратюк, Лопатін, Макаренко, Науменко. За національністю: українців – 25, росіян – 14, поляків – 6, молдаван – 2, греків – 2, євреїв – 2, естонців – 1. За соціальним станом більшість була з селян, міщан, ремісників і трудової інтелігенції. Лише один був із дрібних поміщиків. Склад був відбитком багатонаціональної Росії. Через шість років закінчили школу лише 32 випускники: деякі відстали в перших класах, хтось вибув із школи, кілька осіб померли. За спогадами Макаренка, до 1967 року залишилося лише 12 із ветеранів випуску 1917 р. [5, с. 51].

Перший рік був суворим іспитом, не всі його витримали: вісім чоловік покинули училище, решта вжилися в строгий розпорядок навчання і праці, який мав позитивний вплив на моральний і фізичний стан учнів. Рівень навчання був високий. Склад педагогів викликав велику повагу.

Новачків забрали до пансіону, перед цим підстригли, обмили в лазні, видали білизну та постіль. Уклад життя був наповнений працею. Усе в школі відбувалося по дзвінку (дзвонили 20-25 разів на добу): вставали о сьомій ранку, бігли до церкви на молитву, о 7.30 – сніданок (кружка солодкого чаю і велика французька булка), з 8 до 12 години – навчання в класах або практика, о 13 год. – обід (меню «обмежене, але тривке»), о 14 год. – заняття в лабораторіях у кабінетах, о 16 год. – полудень, за ним до 18 год. – польова практика. О 18.30 двері пансіону закривали на замок і всі готували уроки, о 21.30 – вечеря і о 22 год. – сон [5, с. 15].

У майстерні уманського кравця Вассермана на кожного учня особисто пошили шинелю, парадний костюм (з доброго чорного сукна) із мідними гудзиками та софіївськими значками на комірці. Форма примушувала учнів триматися так, як належало софіївцям, ще й тому, що в місті їх мали за приклад вихованості й достоїнності, а випускники вважалися завидними женихами [5, с. 16].

Директор школи Гончарук – випускник Софіївського училища – був добрий організатор. Вищу освіту він здобув у Московській сільськогосподарській академії, своїм обов'язком вважав підтримувати прогресивну спрямованість педагогічного колективу, виховувати фахівців-агрономів, всебічно ерудованих у різних галузях науки і культури. Існувало 2 самостійних відділення [6]: вище «для образования ученых садовников и лесоводов, которые со знанием теории соединяли бы достоинства опытных практикантов» і нижче – «для подготовки садоводов-практиков, которые могут вести садовые, лесные и огородные дела», яке було скасоване у 1863 році.

Головна цінність Училища – дар Її Високості – Царицин сад: навчальний комбінат із інтернатом, навчальне поле, тваринницька ферма, пасіка, сад, город, ягідники, розплідники, теплиці та оранжерея (з виробництвом плодово-ягідних вин у підвалах), наповнені тропічними рослинами, Білогрудівський ліс, Софіївський парк, метеорологічна станція та лікарня. У тодішній валюті бюджет училища складав більше півмільйона карбованців,

проте порядок на всіх ділянках господарства підтримували 220 учнів і він був зразковий [5, с. 50].

Першокласників уже з середини вересня прилучали до підготовки програм святкових концертів. Учитель Пороменський доброзичливо готував із учнями для виступу індивідуальні художні читання, сцени-діалоги, водевілі та п'єси, вимагаючи чистоти вимови як обов'язку кожної освіченої людини та уміння володіти власними почуттями. Так, після відвідання учнями вистав трупи М. К. Садовського виникла ідея поставити своїми силами п'єсу «Невольник» М. Кропивницького та п'єсу «Чужие» за участю педагогів та службовців. Жіночі ролі виконували учні молодших класів.

Школа мала оркестр народних інструментів, яким керував учень на прізвище Свенціцький, та духовий оркестр, вони виконували класичну музику Глінки, Бізе, Чайковського, Рубінштейна та інших композиторів. Для одного з учнів, який гарно грав на корнеті, диригент придбав інструмент найкращої марки і подарував особисто.

Учитель креслення та малювання Добровольський, навчав учнів 2-го класу володіти вугіллям і крейдою для художнього оформлення приміщень перед святом. Наприклад, на стінах малювали пейзажі Софіївки та прикрашали їх рамками з гілок туї тощо. У класах влаштовували для гостей «зимовий сад» із екзотичних оранжерейних рослин, танці під музику шкільного духового оркестру, безплатний буфет.

До послуг учнів були дві бібліотеки: одна фундаментальна для педагогів, а друга – загальнодоступна для учнів та шкільної обслуги із списком авторів, строго обмеженим міністерськими наказами. Однак учні, що виявляли успіхи, мали дозвіл користуватися й фундаментальною бібліотекою, завідувач якої С. І. Горіанов підтримував малих книголюбів. Чимало з учнів цікавилися українською літературою, збирали гроші зі своїх мізерних ресурсів і купували книги в Києві в єдиній українській книгарні на Безаківській вулиці. Це були твори Коцюбинського, Тесленка, Франка, Кобилянської тощо, які радили старші учні. Згодом учні обговорювали між собою зміст та спрямованість

творів. Більшість цікавилася творами революційно-демократичних авторів про революціонерів минулого, заслання й каторгу, захоплювалися записами виступів депутатів опозиції в тогочасній Державній Думі, але були й шанувателі козацької романтики. Таку «несанкціоновану» бібліотеку учні вимушені були зберігати поза пансіонатом у знайомих. Не допитуючись, хто й звідки приносить «Соколинця», «Сон Макара» Короленка, «Історію семи повішаних» Андрєєва, «Мати» Горького чи «Сахалін» Дорошевича, їх читали й передавали іншим. А надходили вони завжди через старших учнів, навіть із особистих збірок декого з педагогів.

У 1912-1914 рр. учні випускали рукописний журнал «Зоря», негласними шефами якого були старшокласники. Однак третій випуск цього журналу за порадою старшокласників був останнім, оскільки про нього вже довідалась адміністрація школи.

У короткі вільні години можна було почути гарячі розповіді вихованців – жителів України і Бесарабії, Криму і Кавказу, Росії і Прибалтики, Польщі і Казахстану про те, як живе трудівний люд. Ще не було в тих розповідях глибокого осмислення соціальних кривд, зате були незгладимі чуттєві враження від бачених горя, утисків, злиднів, темноти. Серця і пам'ять слухачів вбирали в себе і езекуції донських козаків над селянами Десенщини за експропріацію поміщицьких маєтків, і біди селян-переселенців у Середній Азії, які їхали за Урал, і яскраві картини з життя трудящих середньої Росії, і розповіді про трудолюбців братів естонців, які на скудних ґрунтах свого краю добували свій насущний хліб, про страйки в Пітері та в інших містах, розстріл Ленських робітників тощо. Мужніла в юнаків свідомість, хотілося діяти і боротися з несправедливістю.

У 1914 р. у листах із домівок почали надходити тривожні вісті: всюди проводилася мобілізація батьків, братів. Почалася війна. У цей бурхливий час у стінах бурси розмови про війну були заборонені, існував ретельний «політичний» нагляд, проте старшокласники таємно вели розмови проти війни.

Улітку 1915 року учні брали участь у Всеросійському перепису населення, фіксуючи в кожному господарстві сіл склад сім'ї, земельний наділ, худобу тощо. Учні пізнавали правду про тодішній соціальний гніт і зубожіння в селах та занепад сільського господарства нашого краю: безземелля та безтовар'я, нестатки й великі податки, через які часто батьки змушені забирати підлітків із школи. У селі Корсунка безземельні селяни мушили йти в найми до довколишніх поміщиків – княгині Лопухіної-Демидової, графів Браницьких та ін.[5, с. 63–64].

У 1915-1916 рр. учні одержували вісті від своїх старших по класу товаришів, які пішли на фронт. Вони і там своєю щедрістю душі і правдолюбством викликали повагу солдатів. На жаль, не всі повернулися...

У 1916 році старшокласники були відряджені до повітових земств, які оголосили кампанію «допомоги солдатським родинам» у весняній сівбі, оскільки виявилось, що в таких родинах поля не засіяно озиминою, яровий клин не було чим зорати та засіяти. Через відсутність достатньої матеріальної основи ця кампанія ще більше роз'ятрювала рани, завдані війною. У свідомість учнів увійшло ще одне переконання, що війна збагачує лише багатих, а бідних робить старцями. Ідилії в Софіївці не було.

У червні 1916 року учні одержали тематичні завдання випускних робіт під назвою «Організаційний план господарства». У межах теми був довільний вибір конкретної прив'язки до місцевості з її характером господарювання. Більшість випускників мала високу оцінку за цю роботу [5, с. 75].

Навчальні заклади дожовтневої Росії гостро відчували тиск консервативної державної системи навчання. У боротьбі народжувалися новаторські справи й прогресивні осередки в ділянці освіти. Так було і в Софіївському училищі: все нове, прогресивне народжувалося у борні й рухові, формувався й світогляд вихованців та відбувалося їхнє ідейне розмежування. Декількох учнів старших класів було засуджено на різні терміни ув'язнення, проте покарання не придушило волелюбного духу Софіївської школи. Згадки

про засуджених товаришів лише посилювали революційні настрої та силу опору.

Розподіл теоретичних навчань та практичної праці був такий: один місяць (у березні–квітні) – весняні роботи в полі, саду, городі тощо. До травня – навчання в класах, у травні – перехідні іспити. Червень, липень і один тиждень серпня – праця на фермах, у лісі, на дослідних ділянках тощо. Останні три тижні серпня – вакації. У вересні та частково у жовтні – осінні польові роботи. Далі до весни – знову напружене навчання в класах. Були й канікули: два тижні Різдвяних свят та десять днів Пасхальних.

Із щирою вдячністю згадують учні своїх педагогів за вірний і доблесний труд за принципом: вчити – не повчаючи, виховувати – не подавляючи, підтримувати – не принижуючи. Їхні уроки були значно ширші офіційних програм та підручників, це були розповіді про їхній життєвий і трудовий досвід. Наприклад, учитель географії доповнював свої уроки живими картинами з буття різних бачених ним країн Європи та Африки, куди він подорожував під час відпустки. Священик о. Володимир закінчив духовну академію та місіонерську школу, володів, крім української та російської, ще й грецькою, німецькою, французькою, італійською, древньоєврейською і санскритом, мав багатющу бібліотеку, не лише богословську й філософську, а й біологічну, до якої мали доступ учні.

У спогадах Макаренко писав «... всякому, хто з дитинства бодай короткий час, живе в «обіймах з природою», в душу входить закоханість у неї, а під впливом хороших вчителів вона проростає в гарячу пристрасть на все життя. Великий внесок такої пристрасті прийшов до наших сердець від учителя природознавства Володимира Павловича Муравйова. Впевненість, щирість і простота викладання будь-якої теми з перших днів привернули наші симпатії до нього і тому обидва його предмети ми здавали на «чотири» та «п'ять». Походи з В. П. Муравйовим у поле, ліс, парк, на уроки практики були для нас досить цікавими і пізнавальними. Якось він багато годин вартував біля кактуса в нашій оранжереї, щоб покликати нас до початку цвітіння. Заняття у

природознавчому кабінеті були поставлені зразково. Досить сказати, що мікроскопи для досліджень ми мали в достатній кількості. Збирання гербаріїв рослин було для нас обов'язком, а перетворилось на творче змагання за якість і кількість. Кожен ретельно вивчав рослини за допомогою показнику. Найменший гербарій у наших учнів був із 600 рослин, а М. Лопатін зібрав їх до 2 тис. – майже всю флору Уманщини, мандруючи десятки кілометрів у кожний вільний час» [5, с. 26].

У випускних атестатах Софіївського училища навчальна програма мала такий перелік дисциплін:

I. Загально-освітні дисципліни

1. Закон Божий – священик отець Володимир фон Клопфер
2. Німецька мова – дійсний німець Мюллер О. Г.
3. Географія зі статистикою – Буколов С. М.
4. Російська мова – Пороменський
5. Історія – – // –
6. Арифметика – Кржевський П. В.
7. Алгебра – – // –
8. Геометрія – // –
9. Тригонометрія – // –
10. Креслення і малювання – Добровольський
11. Законознавство – Богоявленський М. М.

II. Природознавство

12. Ботаніка – Муравйов В. П.
13. Зоологія – – // –
14. Ентомологія – Горяїнов С. І.
15. Фізика і механіка – Чижов М. В.
16. Метеорологія – – // –
17. Мінералогія – Пирожков К. М.
18. Хімія і технологія – Фомок К. Д.

Ш. Хліборобство

19. Рослинництво (загальне і спеціальне) – Пирожков К. М.
20. Ґрунтознавство – –//–
21. Геодезія – Волков І. М.
22. Лісознавство – –//–
23. Огляд с.-г. машин та знарядь – Зубарєв
24. Будівельне мистецтво – Добровольський

ІУ. Тваринництво

25. Тваринництво (загальне і спеціальне) – Новосельцев П. І.
26. Анатомія і фізіологія тварин – Потапов

У. С.-г. економіка

27. С.-г. економіка та рахівництво – Чижов М. В.
28. Суспільна агрономія –//–

Перші класи – вершина отрочтва учнів. Чимало клопоту від них було і педагогам, і старшокласникам. Однак за добре ставлення до учнів вони завжди відплачували гаряче і щедро. За перші два роки колектив дуже здружився і став другою сім'єю особливо для тих, у кого родинне життя було складне і важке. Прийшла до учнів юність, щаслива пора, вони шукали себе, своє призначення, прагнули активних, навіть героїчних вчинків. Наставники уважно стежили за цими шуканнями, скеровуючи їх на добру суть – служіння народові.

Утримання Софіївського парку у зразковому стані було не лише одним із обов'язків учнів школи, а й засобом матеріальної підтримки свого навчання. За ініціативою декількох учнів було створено прокатну станцію човнів на Верхньому ставку, де працювали учні-добровольці впродовж весни і літа, завдяки чому фонд стипендій поповнювався на 200 крб., що давало можливість цілий рік вчитися безкоштовно одному софіївцю, а для учнів була доброю спортивною розвагою.

Гучна слава йшла на Київщині та по всьому Правобережжі про традиційне «Софіївське свято», яке відбувалося щорічно 29 червня. Відвідувачів цього свята завжди було багато. За демократичними традиціями

Училища вхід до парку був вільним для всіх, і лише у свято вхід був платний. До цього свята готувались, заздалегідь прикрашавчи алеї та улюблені відвідувачами місця, організовуючи розваги, феєрверки тощо. Під час гуляння в парку на Площі зборів і на Бельведері виступав великий учнівський хор та грав свій духовий оркестр. Усі кошти, зібрані під час свята, надходили до фонду стипендій. У школі щороку відбувалося щонайменше два великі вечори-концерти з виставами й танцями, влаштовані за участю учнів і педагогів. Особливо розкішне свято було в річницю заснування школи – 6 листопада за ст.ст. Запрошення на ці вечори вважалося за честь.

У лютому 1917 року – у дні найбільшого для учнів навчального напруження – пролунала радісна звістка. Робітники, солдати й селяни підняли збройне повстання проти самодержавного монархічного уряду. Династію Романових було повалено. Це була всенародна радість. Випускники школи три дні брали участь у народних торжествах: маніфестаціях і мітингах.

У березні відбулися іспити зі здачею дипломних робіт, які пройшли досить успішно. Після прощального вечора всі роз'їхалися на практику. За спогадами Макаренка, «наш випуск вийшов у життя напередодні Великого Жовтня... . Як одна сім'я був наш клас! Клас достойної революційної свідомості. Всі включилися в будівництво Соціалістичної Радянської Вітчизни. Що сприяло ідейному згуртуванню нашої школи і класу зокрема? На наш погляд, гідний великої поваги склад педагогів, плідотворна єдність високого рівня професійного навчання і строгого трудового режиму та те, що абсолютна більшість учнів були з трудових верств народу» [5, с. 77]. Важливим фактором виховання революційно-демократичних поглядів у школі були впливи громадськості зовні та традиції самої школи. Молодшим учням їх передавали старшокласники.

Настала осінь 1918 року. Чимало софіївців після закінчення школи навчалося вже в Київському Політехнічному інституті на агрономічному відділі, а дехто – в Комерційному інституті. У п'ятому – випускному класі – час був стиснутим, як у стільниковій чашечці.

Після закінчення навчального курсу кожен учень "...«удостоен званія Агронома або Агронома съ отличіемъ», про що свідчить «АТТЕСТАТЪ» [7], виданий у 1917 р. Педагогічною Радою училища з зазначенням його успіхів.

Постановою Педагогічної Ради Уманського Середнього Училища Садівництва і Землеробства від 2 червня 1917 року, випускник, удостоєний звання **АГРОНОМА З ВІДЗНАКОЮ** мав усі права, надані тим, хто закінчив курс середніх сільськогосподарських училищ.

З витягу ВИСОКІСТЮ затвердженого 26 травня 1904 року Положення про сільськогосподарську освіту

...ст. 43. Ті із бувших учнів Середніх Сільськогосподарських Училищ, які пред'являть посвідчення про те, що вони, по закінченню курсу в цих училищах, займались, при добрій поведінці, сільськогосподарською діяльністю, можуть бути удостоєні, за поданням Міністра Землеробства і Державного майна: за 5 років такої діяльності – «званія личного почетнаго гражданина», а за 10 років – «званія потомственнаго почётнаго гражданина», якщо не мають за походженням «правъ высшаго состоянія»".

Після закінчення Уманського Середнього Училища Садівництва і Землеробства найкращі учні були залишені в ньому для педагогічної роботи. Деякі учні восени вступили у агрономічні й інші ВУЗи продовжувати свою освіту, або повлаштувались на роботу у різні райони новоорганізованої Російської республіки, переважно в межах України.

Згодом, за свідченням Макаренка, «маючи можливість протягом життя зустрічатись з науковими діячами й практиками сільського господарства, від них я чув високі оцінки про агрономів-вихованців Софіївського училища і про їхніх учителів – наставників» [5, с. 34].

У Софіївському парку зараз проводяться науково-дослідні роботи з акліматизації цінних деревних та чагарникових рослин. Естетична і пізнавальна цінність Парку полягає в тому, що в ньому пам'ятки культури попередніх поколінь оригінально поєднані з цілими масивами незайманої природи. Софіївка завжди вабить і виховує.

Список використаної літератури

1. *Уманский* сільськогосподарський Інститут / Н. Делеменчук, С. Рубин, С. Бугай и др. – Черкаси, 1957. – С. 5–6.
2. *Уманское* Середнє Училище Садоводства и Земледелия в 1917-1921 гг. Организация Уманской высшей сільськогосподарської школи в 1921 г. // Уманский ордена Трудового Красного Знамени сільськогосподарський інститут им. М. Горького. 1844-1974 // Белоус И. И., Белоус Ир. И. – К. : Вища шк., 1976. – С. 32–37.
3. *Уманская* высшая сільськогосподарська школа садоводства и агрономии и её деятельность в 1921-1928 гг. // Уманский ордена Трудового Красного Знамени сільськогосподарський інститут им. М. Горького. 1844-1974 / Белоус И. И., Белоус Ир. И. – К. : Вища шк., 1976. – С. 39.
4. *Уманский* сільськогосподарський Інститут в годы завершения восстановительных работ (1945-1959 гг.). 100-летний юбилей института. Расцвет его учебной, научной и общественно-политической деятельности (1960-1974 гг.) // Уманский ордена Трудового Красного Знамени сільськогосподарський інститут им. А.М. Горького. 1844-1974 / Белоус И. И., Белоус Ир. И. – К. : Вища шк., 1976. – С. 76.
5. *Спогади* Макаренка : [рукопис учня Софіївської школи – однокласника М. І. Лопатіна] // Домашній архів В. М. Лопатіна. – К., 1973. – 97с.
6. *Краткое* историко-статистическое описание Уманського училища земледелия и садоводства // Уманское училище земледелия и садоводства на Киевской сільсько-господарській и промисловій виставці в 1897 году : об'яснительный каталог експонатів Училища. – К. : Типо-литогр. Т-ва И. Н. Кушнерев и К., в Москве, Киевское отд-ние, 1897. – С. 5.
7. *Аттестат* Педагогического Совета Уманського Середнього Училища Садоводства и Земледелия. от 7 июня 1917г. – Умань, Киевской губ. – № 2296 // Домашній архів В. М. Лопатіна.